

TURKISTON MINTAQASIDA SOVET HOKIMIYATI OLIB BORGAN IQTISODIY SIYOSATNING OQIBATLARI

Jo'rayev Jaloliddin Sirojiddin o'g'li

Qarshi tumani 2-sonli maktabning tarix fani o'qituvchisi

telefon raqam: +998 87 0428178

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21935210>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda 1917–1924-yillarda Turkiston mintaqasida sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet hokimiyatining “harbiy kommunizm”, oziq-ovqat razvyorstkasi, majburiy mahsulot topshirish, xususiy savdoni cheklash, sanoat va transport korxonalarini davlat tasarrufiga o'tkazish, yer-suv munosabatlarini qayta tashkil etish hamda paxtachilikni markaz manfaatlariga bo'ysundirish siyosatining Turkiston aholisi hayotiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, o'zbek va xorijiy tarixchilarning mazkur jarayonlarga bergan baholari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Turkiston, sovet hokimiyati, iqtisodiy siyosat, harbiy kommunizm, oziq-ovqat razvyorstkasi, paxtachilik, sanoatlashtirish, yer-suv munosabatlari, iqtisodiy oqibatlar, Turkiston ASSR.

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston mintaqasi Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy tizimiga chuqur integratsiyalashgan hududlardan biri bo'lib, uning xo'jalik hayotida qishloq xo'jaligi, ayniqsa paxtachilik, muhim o'rin egallagan. 1917-yilgi siyosiy voqealardan keyin mintaqada hokimiyatning o'zgarishi bilan iqtisodiy munosabatlarda ham tub burilishlar yuz berdi. Bolsheviklar tomonidan ilgari surilgan yangi iqtisodiy tamoyillar Turkistonning tarixiy, tabiiy va ijtimoiy sharoitlari bilan har doim ham mos kelmadi.

Asosiy qism: 1917–1924-yillar Turkiston tarixida iqtisodiy siyosatning keskin o'zgarishlari davri sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, fuqarolar urushi sharoitida joriy etilgan “harbiy kommunizm” siyosati iqtisodiy resurslarni markazlashtirish, oziq-ovqat va xomashyoni davlat ixtiyoriga olish, xususiy savdoni cheklash va ishlab chiqarishni davlat nazoratiga o'tkazishga qaratildi. Mazkur siyosatning asosiy maqsadi sovet hokimiyatining harbiy-siyosiy ehtiyojlarini ta'minlash bo'lsa-da, uning Turkiston sharoitidagi amaliy natijalari murakkab va ko'p hollarda salbiy bo'ldi.

O'zbekiston tarixshunosligida Turkistonning sovetlashtirilishi va iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar masalasi turli davrlarda o'rganilgan. A.A.Avtorxonov, R.Shamsutdinov, Sh.Karimov, A.Golovanov, D.Alimova, R.Abduhalilova kabi tadqiqotchilar sovet hokimiyatining siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy siyosati bilan bog'liq masalalarga e'tibor qaratganlar. Xorijiy tarixshunoslikda esa A.Park, E.Allworth, R.Pipes, A.Bennigsen, S.Wheeler, M.Broxup kabi tadqiqotchilarning asarlarida Rossiya imperiyasi va keyinchalik sovet hokimiyatining Markaziy Osiyodagi siyosati turli nuqtayi nazardan tahlil qilingan.

Sovet hokimiyatining dastlabki iqtisodiy siyosati va uning Turkistondagi ko'rinishlari quyidagicha bo'ldi:

1917-yil oktabr oyidagi bolsheviklar to'ntarishidan so'ng Rossiyada iqtisodiy hayotni markazlashtirish siyosati kuchaydi. Bolsheviklar nazarida iqtisodiyot ustidan davlat nazoratini o'rnatish yangi ijtimoiy tuzumni barpo etishning muhim sharti hisoblangan. Turkistonda esa ushbu siyosat yanada murakkab sharoitda amalga oshirildi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida yirik sanoat korxonalari, temir yo'l, banklar va savdo tizimining muhim qismlari davlat nazoratiga o'tkazila boshlandi. Xususi savdo faoliyatiga turli cheklovlar joriy qilindi. Buning natijasida avvalgi bozor munosabatlarining izdan chiqishi kuzatildi.

Tarixchi E.Allworth Markaziy Osiyo tarixini tahlil qilar ekan, sovet hokimiyatining mintaqadagi siyosati mahalliy jamiyatning an'anaviy tuzilmalari va iqtisodiy manfaatlari bilan murakkab munosabatga kirishganini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlarida sovetlashtirish faqat siyosiy hokimiyatni egallash bilan cheklanmay, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy asoslarini qayta qurishga qaratilgani ta'kidlanadi.

O'zbekistonlik tarixchilar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham sovet hokimiyatining dastlabki iqtisodiy choralari mahalliy aholining iqtisodiy manfaatlari bilan zid kelgan holatlar ko'rsatiladi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini majburiy topshirish tizimi dehqon xo'jaliklarining ishlab chiqarishga bo'lgan manfaatdorligini pasaytirgan.

“Harbiy kommunizm” siyosati natijasida vujudga kelgan oziq-ovqat muammosi

Turkiston mintaqasidagi sovet iqtisodiy siyosatining eng keskin bosqichlaridan biri “harbiy kommunizm” davriga to'g'ri keladi. Ushbu siyosat fuqarolar urushi sharoitida iqtisodiy resurslarni davlat ixtiyoriga maksimal darajada safarbar etishni nazarda tutgan.

Oziq-ovqat razvyorstkasi ushbu siyosatning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'ldi. Dehqonlardan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining muayyan qismini davlatga belgilangan tartibda topshirish talab qilindi. Bunday tizim bozor mexanizmlarini keskin zaiflashtirdi.

Turkiston sharoitida muammo yanada murakkab edi. Chunki mintaqqa qishloq xo'jaligi hududlari tabiiy-iqlim sharoiti, suv ta'minoti va ekin tarkibi bo'yicha bir-biridan farq qilardi. Mahalliy aholining oziq-ovqat ehtiyojlari bilan davlatning iqtisodiy talablari o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keldi.

Majburiy mahsulot yig'ish siyosatining oqibatlaridan biri qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga bo'lgan rag'batning pasayishi bo'ldi. Dehqon o'z mehnati natijasida yetishtirilgan mahsulotning katta qismini davlatga topshirishi kerak bo'lgan sharoitda ishlab chiqarishni kengaytirishdan manfaatdorligi kamaydi.

Bu holat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining qisqarishiga, ayrim hududlarda oziq-ovqat taqchilligining kuchayishiga va aholining turmush sharoitining og'irlashishiga sabab bo'ldi.

Rossiya tarixchisi R.Pipes sovet iqtisodiy siyosatini tahlil qilib, bolsheviklarning dastlabki iqtisodiy tajribalarida bozor mexanizmlarini cheklash va davlat tomonidan iqtisodiy resurslarni to'liq nazorat qilishga intilish kuchli bo'lganini qayd etadi. Uning qarashlari Turkistondagi jarayonlarni umumiy sovet iqtisodiy siyosati kontekstida tushunishga imkon beradi.

Biroq Turkistonning o'ziga xosligi shundaki, bu yerda iqtisodiy siyosat milliy-mustamlakachilik merosi, agrar munosabatlar, suv masalasi va paxtachilikning strategik ahamiyati bilan chambarchas bog'liq edi.

Paxtachilik siyosati va Turkiston iqtisodiyotining biryoqlama rivojlanishi

Turkiston iqtisodiy siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri paxtachilik masalasi bo'lgan. Rossiya imperiyasi davridayoq Turkiston paxtasi imperiyaning to'qimachilik sanoati uchun muhim xomashyo manbaiga aylangan edi.

Sovet hokimiyati o'rnatilgandan keyin ham paxtachilikning strategik ahamiyati kamaymadi. Aksincha, mintaqadagi iqtisodiy siyosatda paxta yetishtirish va uni markaziy sanoat ehtiyojlari uchun yetkazib berishga katta e'tibor qaratildi.

Bu siyosat Turkiston qishloq xo'jaligining muayyan darajada biryoqlama rivojlanishiga olib keldi. Mahalliy aholining oziq-ovqat ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan g'alla va boshqa ekinlar bilan paxta o'rtasidagi muvozanat muammosi kuchaydi.

E.Allworth va boshqa xorijiy tadqiqotchilar Markaziy Osiyoning sovet iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvi jarayonida paxta xomashyosi masalasi alohida strategik o'rin egallaganini ko'rsatadi. Paxtachilikni rivojlantirish markaziy sanoat ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, mahalliy iqtisodiy manfaatlar bilan har doim ham mos kelmagan.

O'zbekiston tarixshunosligida ham paxtachilik siyosatining uzoq muddatli oqibatlariga katta e'tibor berilgan. Tadqiqotchilar paxta yetishtirishga ustuvor ahamiyat berilishi oziq-ovqat ekinlari maydonlarining qisqarishi, qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi va mintaqaning markaziy iqtisodiyotga xomashyo yetkazib beruvchi hudud sifatidagi mavqeining kuchayishiga olib kelganini qayd etadilar.

1917–1924-yillardagi jarayonlar keyingi o'n yilliklarda yanada kuchaygan paxta monopoliyasining dastlabki institutsional va iqtisodiy asoslarini shakllantirdi.

Sanoat va transport tizimidagi o'zgarishlar

Sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati Turkistondagi sanoat va transport tizimiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Yirik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga o'tkazilishi ishlab chiqarish ustidan markaziy nazoratning kuchayishiga olib keldi.

Biroq davlatlashtirishning o'zi ishlab chiqarish samaradorligini avtomatik ravishda ta'minlamadi. Fuqarolar urushi, mutaxassislar yetishmasligi, yoqilg'i va xomashyo taqchilligi, transport tizimidagi uzilishlar natijasida ko'plab korxonalar to'liq quvvat bilan ishlay olmadi.

Temir yo'l transporti ham iqtisodiy siyosatning muhim vositasiga aylandi. Turkistonning Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarida temir yo'l katta ahamiyatga ega bo'lib, uning faoliyati mintaqadan xomashyo olib chiqish va zarur resurslarni yetkazib berishda xizmat qildi.

Tarixchi A.Park Turkistondagi sovet hokimiyatining shakllanishi va unga qarshi qarshilik harakatlarini tadqiq etar ekan, iqtisodiy siyosatning mahalliy aholining kundalik hayotiga ta'siri siyosiy qarshilikning kuchayish omillaridan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Demak, iqtisodiy siyosatning salbiy oqibatlari faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarda emas, balki jamiyatning siyosiy kayfiyatida ham namoyon bo'lgan.

Yer-suv munosabatlari va qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar

Turkiston iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi tashkil etgani sababli yer va suv masalasi sovet hokimiyati uchun strategik ahamiyat kasb etdi.

Sovet hokimiyati yer-suv munosabatlarini qayta tashkil etishni o'zining ijtimoiy-iqtisodiy dasturining muhim qismi sifatida ko'rdi. Rasmiy jihatdan bu jarayon dehqonlarni qo'llab-quvvatlash, yer masalasidagi tengsizlikni kamaytirish va qishloq xo'jaligini yangi asoslarda tashkil etishga qaratilgan edi.

Ammo amaliyotda yer-suv islohotlari ko'pincha siyosiy va iqtisodiy maqsadlar bilan birga olib borildi. Yerga egalik qilish va undan foydalanishning avvalgi shakllari o'zgartirildi, xo'jalik yuritishning an'anaviy mexanizmlari davlat nazoratiga tobora ko'proq bo'ysundirildi.

Turkiston qishloq xo'jaligida suvning strategik ahamiyati alohida edi. Sug'orma dehqonchilikning ustunligi sababli suv resurslarini nazorat qilish iqtisodiy hokimiyatning muhim vositasiga aylandi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, sovet hokimiyatining yer-suv siyosati faqat agrar islohot sifatida emas, balki mintaqaning iqtisodiy tuzilishini qayta shakllantirish vositasi sifatida ham baholanishi mumkin.

Sovet iqtisodiy siyosatining ijtimoiy oqibatlari

Turkistonda sovet iqtisodiy siyosatining eng muhim oqibatlaridan biri jamiyatning ijtimoiy tarkibida yuz bergan o'zgarishlar bo'ldi.

Xususiy savdo va tadbirkorlikka qo'yilgan cheklovlar savdogarlar, hunarmandlar va boshqa iqtisodiy guruhlarining faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Qishloq joylarda esa majburiy mahsulot topshirish va davlatning iqtisodiy nazorati dehqon xo'jaliklarining mustaqilligini chekladi.

Natijada an'anaviy iqtisodiy munosabatlarning yemirilishi kuzatildi. Bozorning tabiiy mexanizmlari o'rnini ma'muriy-buyruqbozlik usullari egallay boshladi.

Sovet tarixshunosligida uzoq vaqt davomida ushbu jarayonlar "sotsialistik qurilishning dastlabki bosqichi" sifatida ijobiy baholangan. Keyingi davr tarixshunosligida esa iqtisodiy o'zgarishlarning majburiy xarakteri va mahalliy aholining manfaatlari bilan bog'liq muammolar qayta ko'rib chiqildi.

O'zbekiston tarixchilari mustaqillikdan keyingi tadqiqotlarda sovet iqtisodiy siyosatining mustamlakachilik jihatlariga ko'proq e'tibor qaratdilar. Bu yondashuvga ko'ra, sovet hokimiyati mintaqani siyosiy jihatdan nazorat qilish bilan birga, uning iqtisodiy resurslarini markaziy manfaatlarga moslashtirishga ham intilgan.

Iqtisodiy siyosat natijasida yuzaga kelgan qarshilik harakatlari.

Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli va siyosiy qarshiliklarning yuzaga kelishida iqtisodiy omillar muhim o'rin tutgan.

A.Parkning tadqiqotlarida Farg'ona vodiysi va boshqa hududlarda sovet hokimiyatiga qarshi harakatning shakllanishida iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillar o'zaro bog'liq holda tahlil qilinadi.

Mahalliy aholining mol-mulkiga aralashish, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarni majburiy yig'ish, savdo erkinligining cheklanishi hamda qishloq xo'jaligi ustidan davlat nazoratining kuchayishi aholining noroziligini kuchaytirgan.

Shuning uchun Turkistondagi sovet hokimiyatiga qarshi qarshiliklarni faqat "aksilinqilobiy kuchlar faoliyati" sifatida izohlash biryozlama yondashuv bo'ladi. Qarshilikning iqtisodiy ildizlarini ham chuqur o'rganish zarur.

Bu jihatdan mustaqillik davri tarixshunosligi sovet davri tadqiqotlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda aholining iqtisodiy manfaatlari, mahalliy jamiyatning an'anaviy tuzilmalari va markaziy hokimiyat siyosati o'rtasidagi ziddiyatlarga katta e'tibor qaratilmoqda.

1917–1924-yillarda Turkiston mintaqasida amalga oshirilgan iqtisodiy siyosatni umumlashtirib, uning quyidagi asosiy oqibatlarini ajratish mumkin.

Birinchidan, bozor munosabatlarining tabiiy rivojlanishi cheklangan hamda iqtisodiy hayotda davlatning ma'muriy nazorati kuchaygan.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligida majburiy mahsulot topshirish tizimi dehqonlarning iqtisodiy manfaatdorligini pasaytirgan.

Uchinchidan, oziq-ovqat mahsulotlari yetishmovchiligi va taqsimot tizimidagi uzilishlar aholining turmush sharoitiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

To'rtinchidan, paxtachilikka alohida ustuvorlik berilishi Turkiston iqtisodiyotining xomashyo yetkazib berishga yo'naltirilgan modelini mustahkamlagan.

Beshinchidan, sanoat va transport korxonalarining davlatlashtirilishi mintaqada markazlashgan boshqaruv tizimini shakllantirgan.

Oltinchidan, an'anaviy savdo, hunarmandchilik va xo'jalik munosabatlarining qisqarishi ijtimoiy-iqtisodiy hayotda jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltirgan.

Yettinchidan, iqtisodiy siyosatning majburiy xarakteri aholining ayrim qatlamlarida sovet hokimiyatiga nisbatan norozilikning kuchayishiga va qarshilik harakatlarining kengayishiga ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa. 1917–1924-yillarda Turkiston mintaqasida sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy siyosat mintaqaning tarixiy-iqtisodiy taraqqiyotida tub burilish yasadi. Ushbu davrda iqtisodiy hayotning asosiy sohalari bosqichma-bosqich davlat nazoratiga o'tkazildi, xususi savdo va tadbirkorlik faoliyati cheklab borildi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini davlat ixtiyoriga o'tkazishning ma'muriy usullari kuchaydi.

Ayniqsa, "harbiy kommunizm" siyosati Turkiston sharoitida og'ir oqibatlarga olib keldi. Aholini oziq-ovqat bilan ta'minlanishida muammolar yuzaga keldi va ijtimoiy keskinlik kuchaydi.

Paxtachilikning ustuvor yo'nalishga aylantirilishi esa Turkiston iqtisodiyotining markaziy sanoat ehtiyojlariga moslashtirilishini kuchaytirdi. Bu siyosat keyingi sovet davrida yanada rivojlangan paxta-xomashyo modelining shakllanishiga zamin yaratdi.

Shunday qilib, 1917–1924-yillardagi sovet iqtisodiy siyosati Turkistonni yangi ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga olib kirish bilan birga, mintaqaning xo'jalik rivojlanish yo'nalishlarini ham markaziy manfaatlarga mos ravishda qayta shakllantirdi. Mazkur jarayonlarning oqibatlari keyingi o'n yilliklarda, xususan, paxtachilikning kengayishi, qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi va iqtisodiy boshqaruvning markazlashuvida yanada yaqqol namoyon bo'ldi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
2. Park A. Bolshevism in Turkestan, 1917–1927. New York: Columbia University Press, 1957.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида, Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва б. Тошкент: Шарқ, 2000.
4. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. — Тошкент: Шарқ. 2010.
5. Alimova D.A., Karimov R.H., Oqilov K.O., Rajabov Q.K., Alimov I.A., Mavrulov A.A. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). – Toshkent: "Sharq", 2004.
1. Кудратов З., Шоймардонов И. - Ўзбекистон тарихи. 1-том. – Тошкент: 2019.
6. Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат Архиви ҳужжатлари.